

UOT:631.529.581.14

## ABŞERON ŞƏRAİTİNDƏ İNTODUKSIYA EDİLMİŞ BƏZİ SÜSƏN (*IRIS* L.) NÖVLƏRİNİN BİOEKOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

**Məmmədova G.T., Zeynalov Y.M.**

AMEA Mərkəzi Nəbatat Bağı, Bakı ş., Badamdar şossesi 40

e-mail: [gunaymamedova.an@gmail.com](mailto:gunaymamedova.an@gmail.com)

*Məqalədə Böyük Qafqazın cənub hissəsində bitən 3 növ süsənin (Iris microglossa Wendelbo., Iris gatesii M.Foster., Iris caucasica Hoffm.) bioekoloji xüsusiyyətləri verilmişdir. Aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, süsən növləri Abşeronun quru subtropik iqlim şəraitində normal inkişaf edir, çiçəkləyib meyvə verir. Tədqiq olunan süsən növlərinin Abşeronda əkilib becərilməsi məqsədəuyğundur.*

**Açar sözlər:** bioekoloji, süsən, subtropik, biomorfologiya, inkişaf dinamikası

### Giriş

*Iris* L. cinsi Süsənkimilər (*Iridaseae*) fəsiləsinə daxildir. Süsənkimilər fəsiləsinin nümayəndələri kökümsovlü və soğanaqlı, çoxillik otlardır. Fəsilənin səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən cinlərdən biri də Süsəndir - *Iris* L. *Iris* sözü yunan həkimi və təbiətşünası Hippokrat tərəfindən yunan ilahəsinin şərəfinə “*Iris*” adlandırılmışdır. Süsən cinsinin Şimal yarımkürəsinin müxtəlif ərazilərində yayılmış 200 növü vardır. Keçmiş ittifaqda 60, Qafqazda 33, Azərbaycanda 30-dan artıq növünə rast gəlinir [2,4]. Respublikamızda bitən növlərin 8-i “Qırmızı Kitab” a daxil edilmişdir. Mərkəzi Nəbatat Bağında 30-a yaxın süsən sortları və 10-dan çox süsən növü yetişdirilir [1, 3, 8, 9,14].

### Tədqiqatın materialı və metodları

Tədqiqatın materialı Azərbaycan florasında - Böyük Qafqazın cənub hissəsindən (Şəki, Zaqatala, Ağdaş) toxum vasitəsilə gətirilən *Iris caucasica* Hoffm.- qafqaz süsəni, *Iris microglossa* Wendelbo.- kiçik sarı süsən, *Iris gatesii* M.Foster – qatessi süsəni növləridir.

Təbii şəraitdən bitkilərin toplanması və Abşeron şəraitində introduksiya edilməsində M.V.Kultiasovun, N.A.Bazilevskayanın, F.N.Rusanovun metodlarından istifadə edilmişdir [6,7,10,12].

Bitkilər üzərində fenoloji müşahidələr N.A.Avrörin [5], A.Q. Qolovaç [7], S.M.Nazarevskinin [11] işləyib hazırladığı metodlar əsasında aparılmışdır.

### Müzakirələr və nəticələr

Azərbaycan florasında yayılmış bəzi süsən (*Iris* L.) növlərinin toxumları toplanaraq, Abşeronun quru subtropik iqlimi şəraitində, AMEA Mərkəzi Nəbatat bağında əkilmişdir. Elmi tədqiqat işləri süsən növlərinin çoxludlma, cüdətilərin biomorfologiyası, böyümə və inkişaf dinamikası, çiçəkləmə və meyvə vermə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində aparılmışdır .

Tədqiq etdiyimiz növlərin yarpaqları iki cərgədə növbəli yerləşmiş oturaq, xətvəri, qılıncşəkillidir. Çiçəkləri ikicinsli, aktinomorf və ya ziqomorf, çox zaman iri və parlaq rəngli, müxtəlif çiçək qruplarına toplanmış olur. Çiçəkyanlığı ikiqat, iki dairədə düzölmüş 6 ədəd tacşəkilli sərbəst və ya bitişik yarpaqlardır. Erkəkci 3 ədəddir. Yumurtalıq alt, çoxlu sayda 2 intequmentli

yumurtacıqlı və 3 yuvalıdır. Sütuncuq yuxarıdan budaqlanır. Üçdilimli və ya üçbölümlüdür. Süsəndə sütuncuğun dilimləri enliləşərək ləçəyabənzər şəkil alır. Meyvələri qapaqlarla açılan çoxtoxumlu qutucuqdur.

*Iris caucasica* Hoffm.- qafqaz süsəni, *Iris microglossa* Wendelbo.- kiçik sarı süsən, *Iris gatesii* M.Foster –qatessi süsəni növlərinin toxumları təcrübə sahəsində deakabrın 15-də əkilmişdir. Öyrənilən növlərdə şişmiş toxumdan əvvəlcə rüşeym kökcüyü inkişaf edir. Bu zaman kökcük ağ rəngdə olur. Süsənlərin kök sistemi saçaqlı kök sistemidir (şəkil 1).



Şəkil 1. *Iris gatesii* M.Foster- qatessi süsəninin çiçəkləri (a) və kök sistemi (b,c).

Rüşeym kökcüyündən 2-5 ədəd köklər eyni vaxtda inkişafa başlayır. Kökün toxumdan cücərərək, inkişafa başlamasından 5-6 gün sonra, rüşeym zoğu inkişaf etməyə başlayır. Martın birinci on günlüyündən etibarən şişməyə başlayan toxumlar, martın ikinci on günlüyün axırlarında ilk olaraq qafqaz süsəninin cücərtiləri torpağın üzərinə çıxır. Martın axırlarında qatessi süsənin, aprelin əvvəllərində isə, kiçik sarı süsənin cücərtiləri görünür. Cücərtilərin torpaqdan çıxması prosesi 9-14 gün davam edir. Ən çox kiçik sarı süsən - 40 %, ən az isə qafqaz süsəni - 25 % cücərti verir (cədvəl 1).

Öyrənilən hər üç növ, *Iris caucasica* Hoffm.-qafqaz süsəni, *Iris microglossa* Wendelbo.- kiçik sarı süsən, *Iris gatesii* M.Foster – qatessi süsənin cücərtiləri epikatil cücərtilərdir. Bu növlərdə vegetativ zoğ çox inkişaf etmir, lakin çiçək zoğu inkişaf edərək zoğun təpəsində 1 ədəd çiçək açır.

On günlük cücərtilərin kök sisteminin uzunluğu 8-16 sm və çox sayda yan köklər əmələ gəlir, yerüstü hissəsinin hündürlüyü isə 10-16 sm olur. Bir aylıq cücərtildə qafqaz süsəninə saçaqlı köklərin uzunluğu 14 sm, yerüstü hissə 16 sm, qatessi süsəninə kökün uzunluğu 12 sm, yerüstü hissə 15 sm-ə qədər olur, kiçik sarı süsəndə saçaqlı kökün orta uzunluğu 10-15 sm, yerüstü hissənin hündürlüyü isə 16 sm-ə qədər olmuşdur. Göründüyü kimi, kiçik sarı süsənin cücərmə faizi, həm də böyümə dinamikası daha çox olmuşdur.

Mayın axırlarında hər üç növdə böyümə prosesi dayanmışdır. İyunun ortalarından başlayaraq yerüstü hissə qurumağa başlayır. Yerüstü hissə quruduqdan sonra, kökümsovlar torpağın altında qalır. Gələn il martın əvvəlindən kökümsovların üzərindəki tumurcuqlar inkişaf etməyə başlayır. Mart-aprel aylarında ilk vegetativ orqanlar görünür. Mayın axırlarında kiçik sarı süsənin çiçək zoğunun hündürlüyü təbiətdə olan hündürlüyə çatır. Əsas kökün uzunluğu kiçik sarı süsəndə 35 sm, qafqaz süsəninə 30 sm, qatessi süsəninə isə 33 sm olmuşdur. Çiçək açdıqdan sonra hər çiçək zoğunun təpə hissəsində əmələ gələn çiçəkdən bir qutucuq əmələ gəlir və qutucuqda 25-40 toxum yetişir.

## Süsən növlərinin toxumlarının cücərməsi

Bitkilərin adları	Səpin tarixi	Toxumların sayı, ədəd	İlk cücərtilərin görünməsi	Cücərmənin davam etmə müddəti, günlə	Cücərmə % -i
<i>Iris microglossa</i>	15.12.2015	100	02.04.2016	12	40
<i>Iris gatesii</i>	15.12.2015	100	23.03.2016	9	29
<i>Iris caucasica</i>	15.12.2015	100	17.03.2016	14	25

Mart-aprel aylarından başlayaraq çiçək oxu inkişaf edir. Çiçək oxunun uzunluğu 8-10 sm olur. Mayın axırlarında hər üç növ çiçəkləyir (Şəkil 2). Kiçik sarı süsənin ləçəkləri sarı rəngdə, qafqaz süsənin ləçəkləri açıq mavi rəngdə, qatessi süsənin ləçəkləri isə şabalıdı rəndə olur. Çiçəklərin ləçəklərinin ölçüləri, rəngləri ekoloji amillərin təsirindən dəyişkən olurlar. 3 ədəd erkəkciik saplağı üzərində yerləşən tozucuqlar yetişdikdən sonra ağ rəngdə olur. Bu tozucuqlar həşərat və külək



Şəkil 2. Süsən növləri: 1 -*Iris microglossa* Wendelbo.-kiçik sarı süsən, 2- *Iris caucasica* Hoffm.-qafqaz süsəni, 3- *Iris gatesii* M.Foster –qatessi süsəni

vasitəsilə dişiçiyin 3 yerə bölünmüş çiçək təpəciyinə düşür. Tozlanmadan sonra qutucuq əmələ gəlməyə başlayır, iyunun ortalarında meyvələr yetişməyə başlayır. Öyrənilən süsən növlərinin meyvələri qutucuq meyvədir. Qutucuqların içərisində 25-40 ədəd toxum olur. Meyvə və toxumlar yetişdikdən sonra süsən növlərinin yerüstü hissəsi quruyur. Beləliklə, aparılan tədqiqatlar yerli

florada olan *Iris caucasica* Hoffm.-qafqaz süsəni, *Iris microglossa* Wendelbo.-kiçik sarı süsən, *Iris gatesii* M.Foster – qatessi süsəni növlərinin Abşeronun quru subtropik iqlim şəraitində inkişaf fazalarının normal getdiyini, çiçəkləyib meyvə verdiyini göstərir. Tədqiq olunan süsən növlərinin Abşeronda əkilib becərilməsi məqsəduyğundur.

## ƏDƏBİYYAT

1. **Qurbanov.E.M.** Ali bitkilərin sistematikasını. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, 2009, 420 s.
2. **İbadlı O.V.** Qafqazın geofitləri. Bakı, 2002, s.126.
3. **İbadov O.V.** Abşeron şəraitində Azərbaycan florasından olan bəzi nadir və nəsli kəsilməkdə olan süsən növlərinin introduksiyası təcrübələri. Azərb. SSR EA Xəbərləri, biol. Elm. esr. 1979, №5, s. 20-25.
4. **Zeynalov Yusif, Mete Türkoğlu.** Ağrı Dağının florası. Ankara, Ajans-Türk Basın ve Basım A.Ş, 2016, 402 seh.
5. **Аврорин Н.А.** Переселение растений на Полярный Север. Эколого-географических анализ, М., Л., АН СССР, 1956, 286 с.
6. **Базилевская Н. А.** Теория и методы интродукции растений, М., Изд. Московского Ун-та, 1964, с.129
7. **Головач А.Г.** Фенологические наблюдения в садах и парках, М., Сов. наука, 1951, с. 57.
8. **Гроссгейм А.А.** Флора Кавказа. т. II, Баку, 1940, 284 с.
9. **Гроссгейм А.А.** Растительные ресурсы Кавказа, Баку, АН Азерб. ССР, 1946, 671с
10. **Культивасов М.В.** Эколого-исторических метод в интродукции растений. Бюл. Гл. ботан. Сада, 1953, вып. 15., с. 24-39.
11. **Назаревски С. И.** Исследовательская работа по цветоводству в Главном бот. саду. Бюлл. Гл. ботан. Сада, 1957, вып. 27, с. 46-5
12. **Русанов Ф.Н.** Новые методы интродукции растений. Бюлл. ГБС, 1950, вып. 7, с. 27-36.
13. **Черпанов С.К.** Сосудистые растения СССР, л., Наука, 1981,509 с.
14. **Miolane P.** Ces merveilleux iris. Mon Sardin, 1981, No279, r.52-55.

**Мамедова Г.Т., Зейналов Ю.М.**

### **БИОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НЕКОТОРЫХ ВИДОВ ИРИСА (*IRIS* L.) ИНТРОДУЦИРОВАННЫХ В УСЛОВИЯХ АПШЕРОНА**

В статье приводится описание биоэкологических особенностей произрастающих в южной части Большого Кавказа 3 видов ириса (*Iris microglossa* Wendelbo., *Iris gatesii* M.Foster., *Iris caucasica* Hoffm.). Исследования показали, что в сухих субтропических условиях Апшерона виды ирисов нормально развиваются, цветут и плодоносят. Учитывая это, рекомендуется выращивание исследуемых видов в условиях Апшерона.

**Ключевые слова:** биоэкология, ирис, субтропический, биоморфология, динамика развития

**Mammadova G. T., Zeynalov Y.M.**

**BIOECOLOGICAL FEATURES OF THE SOME IRIS (*IRIS* L.) SPECIES  
INTRODUCED TO ABSHERON CONDITION.**

In the article was described bioecological features of 3 iris species distributed in south part of the Great Caucasus in Absheron condition. Studies have shown that species normally develop, blossom and bear fruit in dry subtropical conditions of Absheron iris. By taking into account this, it is recommended cultivation of studied species in Absheron conditions.

**Key words:** bioecological, iris, subtropical, biomorphological, growth rate.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.XI.2016